

◆ “ İ s t i - i s t i ”

Hörmüz - Əhriman və yaxud Xeyir və Şər modelinin transformasiyası

Bu yaxınlarda “Azerbaycan” jurnalının on birinci nömrəsində yazıçı Anarın yeni əsəri - “Göz muncuğu” povesti dərc olunmuşdur. Etiraf edirəm ki, əsəri oxuyub başa çatdırdıqdan sonra müəllif tərəfindən yekun olaraq verilən qısa haşiyyə məni əsərə yenidən qayıtmaq və onu bir daha oxumaq zərurəti ilə qarşılaşdırdı. Əsər on səkkiz fəsildə müxtəlif başlıqlarla ehtiva olunmuşdur. Hər bir fəslə giriş xarakteri daşıyan, epiqraf kimi dini kitablar, tanınmış mütəfəkkirlər, filosoflar, şairlər, ayrı-ayrı cərəyan təmsilçiləri, tarixi simalar tərəfindən irəli sürülmüş kəlamlar, ümumiləşdirici nəzəri fikirlər əsərin ideya-məzmunu, onun içərisində qoyulacaq məsələlər, problemlər və onların fəlsəfi mahiyyəti haqqında istiqamətləndirici bilgi verir və yazıçı qayəsinin təsdiqinə yönəlir. Başlıqda “Qurani-Kərim”, U.Şekspir, F.M.Dostoyevski, C.Rumi, F.Nitsşenin fikirlərinə istinad edən yazıçı toxunacağı problemin mahiyyətini açır, ilk fəsildə Yunis İmrə, fransız filosofu Blez Paskal, Danimarka filosofu Şoren Kyerkeqordan ölüm məqamı, heyət həqiqəti, o biri dünya, qəbir əzabı ilə bağlı fikirlərlə diri-diri torpağa gömülmüş, ayıldandan sonra yaddaşı və düşüncəsinin ağrısını hiss edən qəhrəmanın yaşantılarını əks edir. Əsər mənə, heç bir məzmun və forma oxşarlığı olmasa da, niyəsə, bir neçə il əvvəl oxuduğum fransız yazıçısı Patrik Züskendin “Ətriyatçı” romanını xatırlatdı. Yazıçı XVIII əsr Fransız mühitini o qədər diri, parlaq təsvir etmişdi ki, uzun müddət həmin canlı təsvirlərlə yanaşı, burnumdan balıq satan qadının iyi, qoxusu çəkilməmişdi. Eyni hissi Anarın “Göz muncuğu” povestinin ilk fəslindən duydum. Yazıçı düşüdüğü vəziyyətdə nicat yolunu yalnız gerçək ölümü gözləməkdə görə, “məzar havasını” yaşayan qəhrəmanın yerini, hərəkətlərini, davranışını, yaşantılarını o qədər canlı şəkildə təsvir edir ki, az qala bütün sümüklərində, qof və ayaqlarında bir ağırlıq hiss edirsən, həmin əzabı yaşayan əsərin qəhrəmanına çevrilirsən. “Ağrı... dəhşətli, dözülməz ağrı... Bədənimin, sifətimin hər qarışına köz basırılar. Ağrıdan qışqırmaq...səsim çıxmır. Ağrı...qaranlıq...Zil-zülmət qaranlıq. Göz gözü görmür. Gözlərim heç nə görmür. Gözlərim qapalıdır...”

Göz qapaqlarına güc verib ağır yük qaldıran kimi qaldırdı. Zil-zülmət qaranlıq... Bu - qapalı gözlərin içində çəhrayı, sarı, yaşıl dairələr oynayan qaranlıq deyildi, açıq gözlərin qaranlığı idi. Bütün aləmə çökmüş qaranlıq... Heç yerdən iyne ucu boyda işıq gəlmir. Elə qatı qaranlıq idi ki, göz heç vaxt

buna alışıp nəyisə seçə bilməyəcək.

Nə qədər baxırsan - bax, etrafdakı əşyaların cizgilərini bir-birindən ayırma bilməyəcəksən. Əslində, ətrafda heç bir əşya da yoxdur. Ətrafin özü də yoxdur. Dar qaranlıq bir torbanın içindəyi sanki.

Ana bətninin qaranlıqlı... bayır dünyanın rəngləri haqqında heç bir təsəvvür olmayan vaxtın qaranlıqlı. Ya da dünyaya, işığa çıxmınsansa, yenə də anadangelmə korun qaranlıqlı içindəsen.

Əsərlə bağlı təəssüratınma keçməzdən əvvəl bir neçə məqamı nəzərə çatdırmaq istəyirəm. İlk növbədə, qeyd edim ki, povest tam mənası ilə müasir nəsrin tələbləri səviyyəsinə yazılıb. Əsərin süjeti daha insanı düşündürən, yaranışın bəri onun beynini, ağılı məşğul edən əbədi problemlər – Xeyir və Şər, bax hansının hökmü olduğu dövrdə, zamanda yaşayın, yaşadığımız zamanda bu güvvələrdən hansı daha aparıcıdır, yenilməzdir, məğlubəldiməzdir; doğrudanmı Xeyir hər zaman qalib gələ bilər? Bəs onda nə üçün şər, bədxah əməllər bu qədər çoxdur və s. - üzərində qurulmuşdur. Mövzu yeni olmasa da əsər boyu onun çözülməsi tam müasirliyi ilə diqqətə cəlb edir. Çünki, burada xeyirlə şər in mübarizəsi, xeyir mütləq şəkildə qalib gələ bilər kimi stereotipləşmiş bir düşüncə modeli yoxdur. Həmin güvvələrin qarşı-qarşıya vuruşunu isə, tək bir insanın ələmində, fikirlərində, düşüncəsində cərəyanı da yenidir. Mövzunu bu cəhətdən müasirliyi ilə yanaşı, əsərin süjeti, kompozisiyası hadisə və olayların məntiqli ardıcılığı, ideya-məzmun komponenti baxımından da yenidir. Belə ki, ölçülü-biçilmiş, trafaret həyat lövhələri, ideal insan konsepsiyası, oxucu fəhmi ilə müəyyən olunma mümkünlüyünə malik süjet və hadisələr, bir-birini tamamlayan, əlaqəli gedislatır müasir nəsrin strukturunda, demək olar ki, özünü doğrultmur. Oxucuya təsvir etmək deyil, təqdim etmək, onun düşündürmək, məntiqlini gücləndirmək, fikrini, düşüncəsini, diqqətini daim nəzərdə saxlamaq müasir nəsrin əsas xüsusiyyətlərindən biridir ki, bunun ən bariz nümunəsi "Göz muncuğu" povestində görmək mümkündür. Digər bir maraqlı məqam Anar nəsrinə xas olan qəhrəman seçimi və onun təqdimidir. Seçilən qəhrəmanın bütöv şəkilində – müsəbat və mənfiklikləri, çatışan və çatışmayan, xeyirxah və bədxah, gözəl və naqis keyfiyyətləri ilə canlandırılmışdır. Çox zaman zəif təsəvvür yaradan insan Anar yaradıcılığında dərinə nüfuz etdikdə, mahiyyətə vardiqda, əslində, bütöv insandır. Yazıcı üçün mükəmməl anlayışı yoxdur. Qəhrəman bütöv xarakterli, yaxşı, pis xüsusiyyətləri ilə mükəmməldir. Bu xüsusiyyət mənə məşhur psixoloq Pol Brekqin fikirlərini xatırlatdı: "Allah xatirənə, insanlarda mükəmməllik axtarmayın. Hətta ən pis insanda bir çox yaxşıqlar, ən yaxşımda bir çox pislilik olduğunu, kimin yaxşı, kimin isə pis olduğunu söyləmək çətindir". Əgər insandrsa, yaradılışdan sağ və sol çiyinlərində Xeyir və Şər əməlləri yazan mələklər vadırsa, deməli, onda xeyir də vardır, şər də. Məhz buna görə də Anarın yaradıcılığında insan bu cəhətləri ilə bütövdür və çox zaman əsərlərindəki qəhrəmanlar haqqında bitib-tükənməyən mübahisələr, fərqli yanaşma və münasibətlər də bununla əlaqədardır.

"Göz muncuğu" povestində vaxt ölçüsü də yoxdur. Sadəcə, insanın yaşadığı, Xeyir və Şər dağıstıyıcı olan bəşəriyyəti, insanlığın mövcud olduğu zaman anlayışı var. Süret, hətətdən qırıq-çıq, dağınıq fraqmentlər xeyir əməllər, bəd əməllər, tale, mühit, şərait bu zamana siqisdirilmiş, montaj olunmuş insan ömrünün səhifələrində. Burada "...Allah, neydi günahım? Sənə inanmamağım? Vallah, ürəyimin dərinliyində inanırdım, intəhası, mühit, şərait ələ idi ki, "inanmıram deməliydim" kimi sovet ideologiyasının

qurbanına çevrilən, müəyyən qəlibə salınmış insanın məcburən yaşadığı günahlar və yaxud "Bütün əbavü-əcdadımız, binayü-qədimdən bu qəbiristanlıqda ömür sürüb. Babam mollalıq da edərdi, amma sovetin vaxtında qorxdu, oldu qəbirqazan, hərdən gizlində yasin oxuyardı. Yaxşı səsi vardı. "Süz görək" kimi sovet mühitində insani faciələr, itmiş milli dəyərlər, hər gün başına yuxarıdan əndərlən suya lal-diməz dayanmaq məcbur olan, çünki, "özündən qat-qat cüssəli, güclü, qolu zorlu, adına həminin çoxu deyil, həm də rais oğlu Nesiba kim gözün üstə qaşın var deyə bilərdi? Kime şükayət edəcəkdin? Hansı müəllim onun sözüne inanardı, insandı deyil, kim bu işə baş qoşub pis düşmək istərdi? Nesib bütün məktəbən erköyünəyüdü, hətta bəzən müəllimləri də atasının məşinına mindirərdi" kimi ətrafin, mühitin onunla oynadığı əyən sürkəllənə yeni zamanın insanın göz şiziltirlən, faciələrə vadarındır. Əsərin ilk səhifəsindən sonuna kimi fikir yalnız bir sualla yüklənir. Əsərin ələn, dir-dir torpağa gömülən? Xeyirdimi, Şərdimi, Hörmüdü, yoxsa Qırdım və yaxud da sadəcə qəhrəman Əhliman?

Əsərdə başlıca çaxırlan, bütöv əsər boyu diqqətə saxlanılan gözün də müxtəlif yozumları var. Belə ki, göz dəymək, göz muncuğu gəzdirmək, insan üçün önəmli və dəyərli olan bəzi yerlərdən göz muncuğu asmaq, gözə getmək qorxusu və s. folklordan bu günümüzdə qədər inanc sistemində özünə yer alan əsas məsələlərdən biridir. Povestdə gözə bağlı bir neçə məqam diqqətli cəlb etdi. Əhlimanın kiçik yaşlarından göz qurbanına çevrilmiş rais oğlu Nesibin faciəsindən tutmuş, yeniyetməliyində yaxınlıq etdiyi qadınların kiminin qəza nəticəsində uşağını itirməsi, kiminin xarçəng xəstəliyinə tutulması, kiminin işə həbs olunması, Əhlimanın müdafiəsindən sonra əleyhinə səş verənlerin acı aqibətlərini, əslində, Əhlimanın gözündəki enerji ilə heç bir əlaqəsi yox idi. Bu insani daim icdən, alçaldan, aşağılayan, onun hissisiylə oynayan, öz mənəni-mənamılı ilə digərinin məhvinə səbəb olan insanları pis, naqis əməllərinin cəzası idi. Göz qurbanlarına çevrilən bu insanların faciəsinin əsas səbəbkar kimi günahlandırılan Əhliman ələ gözəlindəki tam əks, qeyri-adi ifadəyə görə Diri Babanı cəlb etmiş, onu Hörmüzdə andlandırmışdır. Digər bir məqam: hər zaman aşağılanan, uşağığında başına əndərlən soyuq su, əndəmini üşüdən yalın yeri, atasının yumruqları, kəmərinin bədənində qoyduğu dərin zolaqlar, yeniyetməlik illərində ələ salınması, təqdir olunması, daim qarşılaşdığı qeyri-əməmi insanlar, təbil ki, bu gözə Xeyirə yozulacaq, yönələcək müsəbat bir əlamət formalaşdırca bilməz. Yəne də mühit, şərait. Əsər boyu düşünürsən. Kimdir güclü? Xeyir, yoxsa Şər? Kimdir məhv edən, Xeyir, yoxsa Şər? Əsərin ilk səhifəsindən başlayaraq cərəyan edən hadisələr, olaylar, qəhrəmanın dinin hətta Şər Allahının adına yaxın olması bütövlükdə Şərin tərəfindədir. Onun üstünlüyünə hesablanır. Müəllif Şəre qalib gəlmək üçün müxtəlif priyorlardan, vasitələrdən istifadə edir. Hətta yəne göz muncuğu ilə bağlı digər maraqlı bir məqam: "Diri Baba əlini uzadıb dirdivardan iri bir şey götürüb mənə uzadı, baxdım ki, göz muncuğudu. Heç vaxt bu yekətilikdə göz muncuğu görməmişdim.

- Evində əsarsan. Zərdüş bəbamızın əyyamından nəsil-nəsil gəlib mənə yetişib. Bu göz muncuğu səni Əhrimannın fitələrdən qoruyacaq. Sən də insanları Əhrimandan qoruyacağsan".

Göz muncuğunun müqəddəsleşdirən ötürülməsi Əhlimanı və insanları qoruya bilirmi? Bunun cavabını müəllif əsərin sonlarında verir. Bu da qoruya bilirmi? Bunun cavabını müəllif əsərinə imkan yaradır. "Arxaya hardasa əsərdə müəyyən müəmməllən açılmasına imkan yaradır. "Arxaya çəvrildim. Divardaki iri göz muncuğunun tən ortadan çatlayıb paralanmışdı,

yanısı divarda qalmışdı, yanısı yerə düşüb çilik-çilik olmuşdu". Əlbəttə, yox! Göz muncuğunun paralanması, çilik-çilik olması simvolik xarakter daşıyır. Hardasa əsərin ideyasının, müəllif idealının təsdiqinə xidmət edir. Diri Babanın insanı qorumaq üçün Əhlimana verdiyi bu göz muncuğu pisliyin, bədxahlığın hakim olduğu mühitlə hesablaşa bilmir. Yazıçı nə özünü, nə də oxucusunu aldadır. Dünyanın qarışdığı, millətlər, dövlətlərarası münasibətlərdəki ziddiyyətlər, siyasi iqlimdəki gərginlik, günü - gündən artan qəzalar, bəlalar, cəmiyyətin sürükləndiyi əxlaqi aşınmaların acı aqibəti və s. müqabilində Xeyirin Şər üzərindəki qələbəsinə danışmaq, ən azından, sadələşmə olardı. Vacib olsa belə! Süjetin məzmununun açılması üçün səkkizinci fəsil - "Diri Baba varmıydı, yoxmuydu?" fəsil xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əsərin sonlarına doğru Əhliman da dəyişir, başqalaşır, içindəki əsl Əhlimanı meydana çıxarır. İstər kim tərəfindənsə reallaşdırılan və yaxud özü tərəfindən ölümə atılan addım - intihar, əlbəttə ki, Xeyrin əməli deyil. İnsanı bu məqama sürükləyən Şərin, şər qüvvələrin əməlidir. Lakin sonda qəhrəmanın ölüm səhnəsi - özü ilə qarşı-qarşıya durmuş Əhlimanın ölümü, mənə elə gəlir ki, şərin bəis olduğu, lakin Xeyirin Şərdən qurtulmağı üçün atdığı son addım olur. Şərlə bacara bilməyən, hər zamanın ona hesablandığını görən Xeyirin başqa çıxış yolu yoxdur. Yalnız intihar. Lakin onun ölməməsi, diri qalması da rəmzi xarakter daşıyır. Bu mübarizənin uzun müddət davam edəcəyi, yenidən doğulan Xeyirin Şər üzərində nə vaxtsa qələbə çalacağına inam hissi yaradır.

Əsərdə diqqətimi cəlb edən məsələlərdən biri də yazıçının sadə üslubu, zəngin dil materialına əsaslanmasıdır. Povestdə leksikonumuza daxil olan yeni sözlərlə yanaşı, "ağrı hoyutqayıb canından çıxandan sonra", "şüuru damla-damla, qətrə-qətrə, misqal-misqal qımıldanmağa başlayırdı", "üzü-gözü qan hörrəsindən tanınmaz olmuş Nəsinin cəsədini çıxarırdılar" və s. kimi danışq dilinə məxsus söz və ifadələr əsərin dilinə canlılıq, təbiiyyət gətirir. Qısa, tutumlu cümlələr, obrazlı fikir yürüşləri, eyni səslərin fonetik səs çalarları əsərdə axıcılıq, dinamiklik yaradır. "Ağrı...dəhşətli, dözülməz ağrı... Yavaş-yavaş yaddaşım oyanır... Yüksəklik. Çoooox-çoooox uca yüksəklik. Dağ zirvəsi? Yox, deyil. Qarşımda dibi görünməz uçurum... Uçuram..."

Son dövrün poetik nümunələrində nəsr elementlərinə tez-tez təsadüf olunur. "Göz muncuğu" povestində də poetik çalarlar, obrazlı ifadələr yetərincədir. "... Qürub çağı dənizə tərəf sürdüyüm üstü açıq maşın. Buludlar badımcın rəngindədir... Qərib Abşeron axşamının kövrək qüssəsi... Külək yanımda oturan gözü qəm dolu qızın qumral saçlarını üzümə çirpdir, saçlar yanaqlarımı döyəcəyir, ağızımın içinə dolur... Ən böyük istəyim... kaş bu yol heç vaxt bitməsin, kaş dəniz uzaqlaşdıqca - uzaqlaşsın, kaş gecə düşməyincə - düşməsin..."

Bir sözlə, əsər hər bir cəhətdən yanaşdıqda dolğun, maraqlı əsərdir. İnanıram ki, yazıçının digər əsərləri kimi "Göz muncuğu" povesti də geniş oxucu kütləsinin diqqətini cəlb edəcək və maraqlı diskussiyalar, ziddiyyətli fikirlər, polemikalar, təhlillərlə ədəbi aləmdə geniş əks-səda doğuracaq.

Günay QARAYEVA

